

РЕЦЕНЗИЯ

върху дисертационен труд на тема „Окръжаващото пространство и планинското население в Родопите през XVI-XVII в.“, за получаване на научна и образователна степен „доктор“. Трудът е представен от Христо Димитров Христовоз пред катедра „История на Византия и балканските народи“, Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Рецензент:

ст.н.с. дин Евгени Радославов Радусhev, Департамент по история към Университета „Билкент“

Заглавието на дисертационния труд „Окръжаващото пространство и планинското население в Родопите през XVI-XVII в.“, представен от Хр. Д. Христовоз, създава очаквания за новаторски подход в изследването на проблеми от историята на българските земи и Балканите през османската епоха, които напоследък все по-успешно разглеждаме извън сянката на историческите митове, без национални емоции и политически предубеждения. Османското завладяване и колонизиране на Родопите, последвалите етно-демографски и религиозни развития, са едни от винаги актуалните изследвачески теми, не само в българската историография. Не са много изследвачите, които се решават да поставят тяхното разглеждане в контекста на природо-географската среда с нейните екологични характеристики и произтичащите от тях стопански възможности. Този метод, който често наричаме *longue durée*, подлага на анализ т. нар. от Фернан Бродел „бавна история“, в недрата на която се зараждат движещите сили на историческата промяна. Както знаем, въпросният изследвачески метод налага преди всичко по-различно отношение към изворите, ориентирано към анализ на ситуации и поведения в определена среда (*histoire des mentalités*).

Позволявам си да обърна внимание на тези неща, защото ми се струва, че Хр. Д. Христовоз си е поставил амбициозната задача да развие изследването си тъкмо в тази посока и подчинено на тази методология. Първата глава на труда - „Динамика на социалните и природните трансформации в планините“, подходящо въвежда читателя в предстоящата за разглеждане проблематика и го запознава с теоретичните постановки на този род изследваческа работа. Нека да подчертая, че авторът демонстрира добра историографска осведоменост. Той подходящо използва знакови изследвания върху планините в Средиземноморието (главно в малоазийската му част), за да очертае какво тепърва предстои

да се извърши в проучването на Родопския масив като част от този голям и значим историко-географски ареал.

Хр. Д. Христозов очевидно добре познава първичния изворов материал, който обхваща достатъчно количество османска архивна документация от три основни канцеларски вида. Това предполага, че настреща си имаме специалист, готов да разкрие съдържанието на изследваната епоха чрез пълноценни анализи върху достатъчни по количество и плътни като хронология османски извори. Тъй като вече знаем, че авторът е добре теоретично подготвен и библиографски осведомен, то сполуката на изследването в голяма степен ще зависи от успеха на Христозов в аналитичната работа с изворите.

Относно тази страна на труда, бих казал, че авторът се справя добре, ала не ще спестя и забележките си. Но всичко по реда си.

Приятно впечатление остава работата на Хр. Д. Христозов върху Източните Родопи. Досега са правени не малко опити за изследване на тази част от планината, но той успява да постигне ново, по-високо ниво. Това несъмнено е достижение на едно ново поколение историци, които днес не изпитват затруднения, както и ограничения, в работата с източниците (извори и публикувани материали). Тук не мога да не си спомня недалечното минало, когато на българските историци бе забранено дори да споменават, че в Източните Родопи живеят турци, а камо ли да се възползват от архивите в съседна Турция...

Авторът счита за нужно да изтъкне някои характерни особености на османския кадастър, които той приема като недостатъци, неизбежно ограничаващи и затрудняващи в някаква степен изследваческия процес (с. 22). Ала тази документация е изготвена, за да обслужва нуждите на тогавашната администрация, а не изследваческите намерения на много по-сетнешните поколения. А това означава, че ни се налага да разглеждаме и подхождаме към въпросните извори съобразно тяхната собствена модалност. Това пък от своя страна изисква, да се познават добре нуждите на администрацията, произвела тази документация и реда, по който тя функционира. Не мога да приема оплакванията, че в т.нар. „*тахрир дефтери*” липсват „информация за различни категории население..., което компрометира пълнотата на данните” (с. 22). Повечето от въпросните „различни категории” просто са били обект на различна от „*тахририте*” регистрация. С изковаването на термина „дефтерология” (*defterology*), сакаш се наложи впечатлението, че той изразява изследваческите усилия на историците-османисти в изучаването на османския кадастър, представен главно от 2-3 канцеларски вида, сред които най-важният, а и най-използваният, са вече споменатите „*тахрир дефтери*”. Прочее Х. Лоури, авторът на въпросния термин, в дългата си изследваческа практика, разчита главно на този тип извори. Вероятно отбягването на работата

с останалите видове кадастър се дължи на нуждата от допълнителни усилия и квалификация в усвояването на други видове писма, различни канцеларски практики и административен език. Бързам уверено да заявя, че без това да се стори, винаги съществува опасност от работа с непълни сведения, което води до неверни анализи и заключения.

Тази опасност дебне Хр. Д. Христов от всякъде. Един малък пример. Той решава да сравни демографската картина „в четирите изследвани зони в Родопите” с положението в съседния Кюстендилски санджак, за да констатира, че гъстота на населението в планината от „5.7 души на км² е два пъти по-ниска” от тази в санджака в края на XV век (с. 118). На това заключение навеждат добитите от автора данни от „*тахрир дефтерите*”. Само че тези дефтери далеч не са единственият източник, по който трябва да съдим за интересующите ни ситуации. Регистър на войнуците от края на XV век в Кюстендилския санджак показва, че този район имало към 3000 войнуци и ямаци, които заедно със семействата си значително надхвърлят 10 000 души. Тази група не е отразена в резултата, защото липсва в „*тахририте*”. Макар че заключението за по-голяма плътност на населението в санджака, общо взето, се оказва вярно, то пропорцията при сравнението е невярна и не отразява реалните съотношения между планината от една страна и равнинните области с предпланината – от друга. По такъв начин претенцията за прецизност на изчисленията с точност до десетичния знак губи всякакъв смисъл и води до неверни заключения.

Същността на данъчнооблагателната единица *хане* представлява друго изпитание за начеващия историк-османист. Тук Хр. Д. Христов не успява да се справи, казано иначе – не надхвърля стандартите, заложили в българската османистика преди доста години от Ел. Грозданова, самата тя многократно и аргументирано критикувана от колегията. Но не това е най-важното тук. Изследването на Христов, което сполучливо започва в духа на L'École des Annales и модерните изследвачески теории от втората половина на XX – началото на XXI век, незначайно защо на следващите си страници постепенно се връща към добре познатото ни преброяване на *ханета* (християнски и мюсюлмански) по страниците на регистрите. И това при положение, че различните автори и днес трудно постигат съгласие относно съдържанието на тази категория. Самият Христов влага доста свободно съдържание в понятието *хане*. Според случай един път терминът изразява домакинство/семејство, друг път – данъчнооблагателна единица, или пък се явява „еквивалент на домакинството като социална единица” (с. 43). За употребяваното в „*тахририте*” *хане* може да търсим частичен изход в „различния констатен множител” (с. 64 и сл.), който да даде осреднена приблизителна представа за големината домакинствата (тогава и демографските ни реконструкции биват осреднени и доста приблизителни). Минем ли обаче към *хането*, употребявано в другите два

фаворизирани типа регистри – за събирането на данъците *джизие* и *авариз*, резултатите вече стават непредвидими. Те винаги се различават, като всичко тук зависи от технологията на изчисление и анализ, предлагана и прилагана от отделните изследвачи.

А всъщност темата на Хр. Д. Христов предполага съсредоточаване върху възможностите, които дава кадастъра, преди всичко т. нар. „*тахрир дефтери*“, за установяване на параметрите на екологичната среда, чрез ползотворни наблюдения върху земеделското производство – растителни видове (съобразно климата и географското разположение на съответното пространство), произведени количества и оттам хранителни норми за различните пространствено-екологични зони, величина на данъчното облагане в съпоставителен план, социални последици за наблюдаваните групи и т.н. и т.н. Веднага бързам убедено да заявя, че османските кадастрални описи на земи и население в техния подробен вариант (*муфассал тахрир дефтери*), предлагат добри възможности за това. Технологията на изследване е вече изпробвана при изучаването на пространства, принадлежащи на Средиземноморския басейн. Прочее, Христов използва приноси на доста от тези автори, обосновавайки в Първа глава целите на своето изследване.

При един такъв евентуален ход на изследователската работа, авторът би имал голяма полза от прилагането на една от теоретичните постановки на Халил Иналджък, известна под названието *чифт-хане* (*çift-hâne system*). Както се вижда тук понятието *хане* също присъства, само че то е призвано да изрази съвсем друго съдържание. Става дума за онова най-старо единение между човек, обработваната от него земя и използваната за това животинска сила (обикновено чифт волове). Това триединство стои в основата на съзнателната човешка дейност, благодарение на която индивидите са оцелели в различна природо-географска и климатична среда, пригаждайки я и пригаждайки се към нея съобразно нуждите си.

Само че за моя изненада се оказва, че Хр. Д. Христов не познава тази теория на Иналджък, или пък не счита за нужно да поеме в тази посока на изследване, което неминуемо го оставя при добре познатите опити за демографски възстановки чрез преброяване на *ханетата* по страниците на османския кадастър.

Тук е мястото да обърна вниманието на автора върху друг един пропуск в полето на работа с изворите. Това е фундаменталният принос на Х. Иналджък към османското изворознание – публикуването в научна транскрипция на доскоро най-ранния известен османски регистър, този на санджака Арванид (покриващ територии от днешна Албания). Освен че се отнася за периода на изграждане и установяване на османската държавност на Балканите, този извор разкрива усвояването на планински територии от завоевателите, което отправя към наблюдения върху **османизацията** на пространството, сиреч, властово

подчиняване на завладени територии, администрирането и стопанското им усвояване, който процес подходящо се наблюдава в използваните на широко от Христовов „*manu taxrip defteri*”.

В увода към труда си Иналджик предлага изчерпателен анализ на ранноосманския механизъм за описване на завладени пространства, с което новата власт за дълго време подчинява по-нататъшното развитие на традиционните поселищни структури на един нов административен, стопански и политически модел. Запознаването с този труд би дало на Хр. Д. Христовов подходящ обект за сравнителни анализи (районът е изключително планински с екологични характеристики, сходни на родопските, а в по-късен етап, подобно на някои части на Родопите, и в Арванид протича ислямизационен процес). И най-вече – запознаването с възможно най-голямо количество извори в оригинал или в публикуван вид ще разкрие на автора, че всяка нова поява на селища, които в предходните регистрации липсват или пък са отбелязани като *haric ez-defter* (извън регистъра), далеч не означава „разширяване на селищната мрежа в края на XV – началото на XVI век (с. 150-151). В огромния брой случаи това представлява регистриране на **съществуващи** вече селища (обикновено по вертикалната пространствена ос), останали дотогава извън административния и фискален контрол на централната власт. А срещат се и такива случаи като с планинската област Мани в Пелопонес или пък с някои високопланински райони в Албания, които така и остават във времето неподластни на османския административен и фискален порядък...

Преди да започне работа с османски изворов материал изследвачът трябва да притежава основни познания по османска дипломатика и палеография. В работата на Хр. Д. Христовов се натъкнах на някои пропуски, от които тук ще отбележа само един, тъй като от него следват твърде погрешни заключения. На с. 199 авторът обяснява, че като „следствие от движението на населението се обезлюдяват цели провинции, а локалните селищни мрежи там западат... Така за 155 мюсюлмански домакинства от различни села, пръснати в казата Диметока през 1614 г. е отбелязано, че са в *медине* – термин за град, използван от администрацията...” И изводът на автора: без да е ясно към кой точно град се насочили селяните, „посоката на миграция е от селото към града...” Убедителни изворови сведенията за толкова масова миграция от селото към града през ранния XVII век са рядкост и заслужават специално внимание. Само при положение, че преводът на текста е точен. Действително арабската дума *медине* означава град, но в мюсюлманската традиция, както и в османската документация въпросната дума се среща единствено като част от изрази *Medine-i Münevvere* = сияйната Медина. Другия свещен за мюсюлманите град е известен, също по традиция, като *Mekke-i Mükerrreme* = свещената Мека. Това съвсем обаче не означава, че нашите 155

мюсюлмански домакинства са мигрирали в посока Медина. В османската фискална практика има една категория рая, която изплаща данъците по сметката на вакъфите, посветени на „сияйната Медина“. Тази рая е известна с канцеларския израз „*reaya-i Medine-i Münevvere*“, а в регистрите над името на всеки един райет, който издължава данъците си по този начин, е отбезязан съкратеният вариант на горния израз – „*медине*“. А понятието „град“ ще срещнем изразено в османските документи чрез думичките *нефс*, *шехир*, *касаба*...

И за да приключа с бележките по усвояването и анализа на османския изворов материал, бих искал да подчертая още веднъж, че подминаването на проблемите, свързани „продуктивността на планинското пространство“, с изхранването на индивидите, както и с констатирането на „излишъците и дефицитите“, само защото един автор бил казъл, че „това е трудно да се изчисли на базата на „*тахрир дефтерите*“ (с. 149), за мен се явява един от сериозните недостатъци на труда. Липсата теоретични и извороведски приноси на изследвачи като Х. Иналджък, а също и приноси на български специалисти по стопанска история като Л. Беров (един от ранните следовници Ф. Бродел у нас, не присъства в библиографията към труда), до голяма степен обяснява защо Хр. Д. Христозов, в някои отношения, остава далеч от поставените от самия него цели.

Може да се изредят още пропуски в непосредствената работа с изворите, затова препоръчвам на автора, подготвяйки труда си за евентуално публикуване, да се консултира относно съдържанието и превода на османските термини, които използва.

В последната Четвърта глава Х. Д. Христозов се занимава с въпроса за т.нар. малък ледников период през XVII век, където намират място и неговите наблюдения върху демографските последици от въпросния период, а също и процесът на обръщанство на местните християни към исляма. Намирам твърденията на автора относно климатичните промени през въпросното столетие за убедителни и приносни. Тази проблематика все още е дискуссионна сред историците и привличането на доказателствен материал от климатологично и биологично естество подходящо подкрепя изводите на Христозов. Не разбрах само в каква връзка се намират спадът на населението поради промените в климата и процесът на обръщанство към исляма.

Коментирайки преминаването към мюсюлманската религия в Западните Родопи авторът използва някои мой изследвачески опити на същото поприще, като подчертава, че в работата си прилагам „модела на Ричард Булиет, при който разпространението на исляма се разглежда като феномен, мотивиран от новата социално-икономическа обстановка, наложена от Арабския халифат, където разпределението на данъчната тежест и достъпът до обществени блага е в полза на мюсюлманите. Желанието за изкачване в социалната стълбица..., води до

динамичен процес на религиозно обръщение” (с. 204). Не считам за уместно да взимам отношение по части от труда, в които са използвани мои разработки. Само искам да отбележа, че т.нар. „модел на Булиет” няма нищо общо с това, което авторът твърди. Този изследвач изобщо не се занимава с „данъчни тежести” и „достъп до обществени блага”, „изкачване по социални стълбици” и пр. Методът на Булиет се заключава в социо-лингвистичен анализ на арабската именна система, отразена в т.нар. биографични речници от ранните векове на исляма, в които се срещат имената и на много конвертити. Булиет изследва появата на тези имена в хронологичен порядък, установявайки някои количествени връзки, от които съответно съди за интезивността на преминаването към ислям в определени времеви отрязъци (периоди).

Моите наблюдения върху обръщението в Западните Родопи Христов обобщава така: „Радусев изтъква водещата роля на икономическия мотив, който подтиква голяма част от населението в района на Неврокоп да приеме исляма” (с. 204). Без да навлизам тук в подробности, искам да обърна внимание, че въобще не изтъквам „водещата роля на икономическия мотив”, а правя опит да разгледам обръщението към исляма като част от средата – географска, природо-климатична, социална, етническа, културно-религиозна и пр. А как използвам въпросния „метод на Булиет” е тема за съвсем друг разговор, чието място не е тук.

В заключение. Не ми се ще казаното дотук да налага впечатлението за неудовлетвореност от представения труд. Подготвяйки настоящата рецензия бях със съзнанието, че оценявам изследвачески опит, който до голяма степен се явява първопроходчески в българската историография. Затова искам да поздравя автора за куража да се заеме с тази тема. А както се видя, не спестих и бележките си към него. С убеждението, че подобни изследвачески начинания заслужават насърчителна подкрепа от страна на колегията, се обръщам към членовете на уважаемото жури с препоръката да присъди на Христо Д. Христов научната и образователна степен „доктор”.

11 април 2017 г.

Евг. Радусев